

ГЛАДУШ Віктор Антонович
доктор педагогічних наук, професор,
професор кафедри спеціальної та лікувальної педагогіки,
Католицький університет в Ружомберку (Словачина),
<https://orcid.org/0000-0001-5700-211X>

ІНКЛЮЗИВНІ ЦІННОСТІ В ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ УКРАЇНИ

Анотація. Дослідженням ставилася мета – здійснити аналіз формування та розвитку змісту інклюзивних цінностей, на ґрунті яких будується освітній процес закладів вищої освіти України. Уточнено понятійно-категоріальний апарат проблематики. Розкрито здобутки та актуальні проблеми щодо забезпечення рівного доступу до якісної вищої освіти громадянам України. Охарактеризовано основні напрями організаційних заходів структурних підрозділів ЗВО та їх сутність щодо супроводу здобувачів вищої освіти з інвалідністю. Висвітлено інноваційний досвід створення інклюзивного освітнього середовища в одному із закладів вищої освіти Словацької республіки. Наголошується, що отримання вищої освіти особами з обмеженими можливостями здоров'я є досить вагомим кроком в їхній успішній реабілітації та є однією із важливих соціальних умов у досягненні ними головної мети – успішної соціалізації до суспільного життя. Для цього потрібна цільова та системна діяльність колективів вищих закладів освіти.

Ключові слова: вища освіта, особа з обмеженнями життєдіяльності, студенти з інвалідністю, інклюзивне навчання, інклюзивні цінності

Інклюзія – це науково-педагогічний феномен, що ввійшов в наше життя в кінці ХХ століття і поступово запроваджується в педагогічну практику та детально досліджується науковцями, при цьому в усьому цивілізованому світі. Триває динамічний процес переоцінки цінностей, додання усталених стереотипів, які заважають формуванню нової філософії суспільства щодо сприймання людини з обмеженнями здоров'я як суб'єкта життєтворчості, спроможного виробляти свій життєвий проект, відповідально ставитись до громадянських обов'язків, впевнено сприймати виклики сьогодення. Кожна держава формує власні підходи до надання

освітніх послуг особам з особливими потребами. Україна теж чітко визначила свою стратегію розвитку. За останні двадцять років пріоритетним напрямом державної політики було створення сприятливих умов особам з інвалідністю для реалізації їх прав на рівний доступ до якісної освіти, розвиток особистих інтелектуальних і професійних можливостей. За офіційною статистикою, з 2,5 мільйонів студентів українських закладів вищої освіти – 8 тисяч складають люди з особливими потребами. Більшість студентів з інвалідністю навчається у державних ВНЗ – 55%. І тільки 27% людей з інвалідністю навчається у різноманітних приватних навчальних закладах I-IV рівня акредитації [31].

Тому в закладах вищої освіти поступово створюються інклюзивні освітні середовища. Дотепер не все вирішено повністю, але ми вже маємо значні прогресивні зміни, щодо формування та розвитку інклюзивності дошкільної, шкільної, професійно-технічної та вищої освіти. Отримання освіти особами з обмеженими можливостями здоров'я є досить вагомим кроком в їхній успішній реабілітації та є однією із важливих соціальних умов у досягненні ними головної мети – успішної соціалізації до суспільного життя. Усі здобутки в інклюзивному навчанні базуються на підґрунті наших національних цінностей та культури. Висвітлити здобутки організації інклюзивного навчання, проаналізувати їх проблеми в системі вищої школи є метою даної статті.

8.1 Формування і розвиток змісту інклюзивних цінностей в ЗВО як науково-педагогічна проблема

Починаючи з другої половини ХХ століття філософія організації освітнього процесу у закладах освіти (дошкільної, шкільної, професійно-технічної, вищої) поступово змінюється. Такий чинник як гуманність у стосунках між людьми все більше набирає силу, завдяки чому всі люди, незалежно від статті, віросповідання, матеріальних статків, стану фізичного і психічного здоров'я соціалізуються у суспільство за допомогою закладів освіти.

Авторитетні міжнародні організації, а саме ООН, ЮНЕСКО та інші після Другої світової війни прийняли низку важливих документів (конвенцій, декларацій),

де визнано права всіх, без виключення осіб, що отримують соціальну допомогу на отримання освітніх послуг. Такі акти, як Загальна Декларація прав людини (ООН, 1948), Конвенція про боротьбу з дискримінацією (ЮНЕСКО, 1960), Конвенція про права дитини (ООН, 1989), Всесвітня декларація «Освіта для всіх» (1990), Стандартні правила забезпечення рівних можливостей для осіб з інвалідністю (1993), Саламанкська декларація і рамки дій (1994), Дакарські рамки дій «Освіта для всіх»: виконання наших загальних зобов'язань (2000) передбачають заходи, що свідчать про зростання розуміння і обізнаності про права осіб з ООП на освіту.

Формування належних умов рівних прав з отримання освітніх послуг поступово включало дітей з обмеженнями здоров'я до соціуму. Термін «включення» означає інклюзія. Визнання інклюзії як ключової передумови для забезпечення права на освіту активізувалось в Європі на початку 1970-х рр., в Україні на початку XXI століття. Упродовж останніх років воно додатково закріплене в Конвенції про права осіб з інвалідністю – першому обов'язковому для всіх держав до виконання документі, що містить концепцію інклюзивної освіти. Інклюзивна освіта має пріоритетне значення для забезпечення якісної освіти усіх дітей, у тому числі дітей з ООП, а також для побудови інклюзивного суспільства.

Інклюзивне навчання – система освітніх послуг, гарантованих державою, що базується на принципах недискримінації, врахування багатоманітності людини, ефективного залучення та включення до освітнього процесу всіх його учасників [11].

У широкому розумінні інклюзивне навчання слід розуміти як:

(а) Фундаментальне право усіх дітей з особливими освітніми потребами. Причому важливо, що це право належить кожній конкретній дитині, а не батькам чи опікунам. Зокрема, при виборі закладу та форми освіти батьки мають керуватись потребами та можливостями дитини, а не власними інтересами;

(б) Принцип забезпечення благополуччя дітей, поваги до їхньої гідності та самостійності, визнання індивідуальних особливостей дітей та їхньої спроможності до ефективної участі в суспільному житті;

(с) Засіб реалізації інших прав. Це першочерговий засіб, за допомогою якого особи з особливими потребами реалізують своє право на працевлаштування та

повноправну участь у житті своїх громад. Це також основний засіб для побудови інклюзивних суспільств;

(d) Результат удосконалення державної політики у сфері освіти разом з відповідними змінами у практиці роботи закладів загальної освіти з метою створення відповідних умов для навчання усіх учнів [26, с.12].

В науковому дискурсі поряд з терміном «інклюзивне навчання» зустрічаються інші – «ексклюзія», «сегрегація», а також «інтеграційне навчання». Як «інклюзія» так і «інтеграція» означають «включення», проте, на думку науковців [5, 20, 21, 34], існують різні шляхи досягнення кінцевої мети.

Що стосується «ексклюзія», «сегрегація», то ці поняття близькі до понять «виключення», «ізоляція», «дискримінація» та виражають протилежне значення до «включення», заснованого на цінностях соціальної справедливості, гуманності, взаємодопомоги, солідарності та соціального партнерства.

“Ексклюзія” – як соціальне явище передбачає виключення особи з активного розвитку та життя країни і існує в будь-якому суспільстві. Ексклюзію характеризують як регресивний динамічний трьохетапний процес, що передбачає надлом у відносинах, відділення від колективу, а потім і повне виключення з нього (М. Кастельс, 2000) [14, с. 254]. До головних категорій ексклюзії, виділених Л. Курмишевою [18] відносять: расову; національну (етнічну); релігійну; гендерну; вікову; мовну; економічну; політичну; освітню, через здоров'я, особливо – інвалідність.

“Соціальну ексклюзію” розглядають як “процес виключення людини або групи людей з певної системи соціальних відносин, які дають доступ до соціокультурних благ та гарантують задоволення індивідуальних та соціальних потреб” (І. Андрейко, 2020). У процесі розвитку суспільства вона не зникає, а змінюється з урахуванням нових соціо-культурних умов характерних певному історичному періоду, специфіці трансформацій, що відбуваються у конкретній країні тощо.

“Соціальна ексклюзія” розглядається як проблема, що порушує права та можливості, визнані Конвенцією про права дитини. Як стверджують зарубіжні та вітчизняні науковці, для більшості дітей характерна соціальна відчуженість чи

ізоляція, якщо в такому стані знаходяться їх батьки. Очевидним є факт зв'язку соціальної ізоляції дітей (особливо маленьких) із соціальною ізоляцією батьків, економічними можливостями сім'ї. Стосовно дітей та молоді, терміни “соціально виключені”, “групи ризику” та “важковиховувані” часто використовуються як синоніми.

Поняття “освітня ексклюзія” охоплює “низький рівень освіти, що призводить до неможливості брати участь у важливих аспектах колективного життя (соціального, політичного та економічного)” [42, с.11].

«Сегрегація» – це ситуація, у якій діти з особливими освітніми потребами отримують освітні послуги у відокремлених закладах (установах), пристосованих до різних або до певного виду порушень розвитку дітей, в ізоляції від інших дітей [26, с.12].

Щодо «інтеграції», то тут існують різні думки. Історія свідчить, що поняття „інтеграція” увійшло у мовленнєвий обіг на європейському континенті приблизно у 2 пол. ХХ століття і стало застосовуватись стосовно осіб з особливими потребами, позначаючи процес їх входження у соціальний простір за умови досягнення ними певного рівня розвитку [7]. Зокрема, на думку Л. Шипіциної та І. Мамайчук, освітня інтеграція включає надання дітям і молоді з особливими потребами можливості спільного навчання в одній школі чи класі з ровесниками, що нормально розвиваються. Інтеграцію в освіті розглядають як надання можливості учням з порушеннями психофізичного розвитку навчатись у звичайних класах загальноосвітньої школи, опанувати програму масової або спеціальної школи, отримувати спеціальні освітні послуги [39]. Навчально-методичний посібник «Організаційно-методичні засади діяльності Інклюзивно-ресурсних центрів» трактує так: «Інтеграція» – це процес влаштування дітей з ООП в існуючі загальноосвітні навчальні заклади з розумінням того, що діти з ООП зможуть пристосуватися до стандартизованих вимог таких закладів. Аналіз існуючих дефініцій свідчить, що фактично термін «інтеграція» дуже близький до терміну «інклюдія», деякі науковці і практики їх ототожнюють, утім це не зовсім правильно. Адже практика свідчить, що

є суттєві відмінності, що пов'язанні з існуванням або відсутністю закладів спеціальної освіти.

Так, згідно з дослідженням Ю. Щербяка «Особливість зарубіжної стратегії інтеграції, яка домінує у деяких розвинутих країнах світу (Австрія, Бельгія, Італія, Нідерланди, Німеччина, Франція та ін.) в освіті, полягає у збереженні системи спеціальних навчальних закладів для людей з інвалідністю й вибіркового переміщенні учнів з особливостями психофізичного розвитку в загальноосвітню школу, якщо вони продемонструють здібності до засвоєння шкільної програми; разом з цим суспільство гарантує забезпечення умов життя, максимально наближених до загальноприйнятої норми. В інших країнах (США, Канада, Австралія, Велика Британія та ін.) систему спеціальної освіти майже знищено й домінує інклюзивний підхід до освіти дітей та молоді з інвалідністю» [34, с.162].

Нажаль Законом України «Про освіту» (2017) серед основних термінів цього поняттю взагалі не дано визначення. На наше переконання, слухним є пояснення авторського колективу наведеного у дефектологічному словнику (2012): «Інтеграція» передбачає процес поступової адаптації дітей з ООП в існуючі заклади освіти через організацію освітнього процесу спочатку в спеціальних групах, класах. Інтеграція передбачає пристосування закладів освіти. Також навчання здійснюється за спеціальними програмами, адаптованими методами і засобами. У виховній роботі створюються рівні можливості для участі цих дітей в усіх сферах життєдіяльності на рівні та разом із рештою дітей закладу освіти [10, с. 200]. У цьому визначенні показуються особливості інтеграційного навчання як перехідної форми до інклюзивного навчання, тобто повного «включення» дітей та молоді в активний процес отримання освітніх послуг.

На сьогодні актуальним залишається питання – яку форму навчання можна і доцільно обирати здобувачу освіти? Серед батьків дітей з ООП можна часто почути пропозицію – зачинити всі спеціальні заклади освіти і всіх дітей без виключення включити в освітній процес загальноосвітніх закладів. Виникає питання – а як бути з дітьми в яких визнано порушення інтелектуального розвитку помірного, важкого ступеня. Педагогічна практика переконливо свідчить, що така категорія дітей ні

фізично, ні психологічно не здатна самотійно перебувати в освітньому середовищі та навіть при наявності асистента вчителя оволодіти елементарними компетентностями.

Одним словом, у процесі організації «включення» навчання дітей дошкільного і шкільного віку з особливими освітніми потребами залишається відкритим досить важливе питання – як це зробити, щоб не порушити давню заповідь у роботі з дітьми як і в медицині – «не зашкодь»? [3, с.23] Адже діти в цьому віці і саме з таким станом психофізичного розвитку, нажаль, не спроможні самі приймати правильні рішення, тому вся відповідальність має покладатися на батьків такої дитини. А в державі, в закладах освіти має бути організована системна роз'яснювальна та просвітницька робота, щодо різних форм навчання, їх переваг та труднощів для дітей.

Процес організації інклюзивного навчання залежить від багатьох чинників і перш за все соціальних, медичних, психологічних і педагогічних. Соціальний чинник показує на скільки суспільство готове до процесу «включення» дітей з особливими освітніми потребами до соціуму. Медичний чинник показує на скільки стан здоров'я дитини з ООП дасть можливість включитися в освітній процес загальноосвітніх закладів, навіть з наявними фізичними бар'єрами [7]. Психологічний чинник пояснює глибину та результативність емоцій, задоволення в ході взаємодії та комунікації суб'єктів освітнього процесу. Педагогічний чинник є координуючим, мотивуючим та розвиваючим в організації освітнього процесу. Наскільки педагог буде професійним залежить успіх результатів «включення».

Що ж стосується молодих людей з ООП, які мають документ про здобуття загальної середньої освіти, це питання знімається. Тут чітко на перших план стають мета, інтереси, мотивація і шляхи їх реалізації, не зважаючи на фізичні можливості.

Важливо зазначити, що інклюзивне навчання ґрунтується на системі базових цінностей, що формувалися упродовж останніх 50-ти років в прогресивних країнах світу. Цінності – це переконання та ідеї про те, яким чином все в житті має відбуватись. Система цінностей – поняття, яке означає сукупність складених людських думок про значення в їхньому житті речей та явищ, зустрічаючих в природі

і суспільстві [1]. На сьогодні можна виокремити сталу систему цінностей інклюзивного навчання.

«Кожна дитина – особистість». «Особистість дитини» передбачає: – формування позитивного образу «Я», створення бази особистісної культури дитини, її активної життєдіяльності; виховання в дитини позитивного ставлення до своєї зовнішності, формування основних фізичних якостей, рухових умінь, культурно-гігієнічних, оздоровчих навичок та навичок безпечної життєдіяльності. На кінець дошкільного періоду життя в дитини мають бути сформовані базові якості особистості: довільність, самостійність і відповідальність, креативність, ініціативність, свобода поведінки і безпечність, самосвідомість, самоствавлення, самооцінка.

Освітній процес має включати такі напрями: здоров'я та фізичний розвиток; безпека життєдіяльності; здоров'я та хвороба; гігієна життєдіяльності; рухова активність та саморегуляція;

• **Навчатися можуть усі – нездібних дітей немає.** По відношенню до навичок, умінь та знань здібності людини виступають як її можливість розвиватися. Подібно тому як кинуте в ґрунт зернятко є лише можливістю по відношенню до колоска, що може вирости із цього зерняти, але за умови, що структура, склад та вологість ґрунту, погода тощо будуть сприятливими, здібності людини особливо в дитячому віці слугують лише можливістю для здобуття знань та умінь. А будуть чи не будуть придбані ці знання та навички, чи перетвориться можливість у дійсність, залежить від багатьох умов. Зокрема, чи будуть оточуючі людини (в родині, школі, колективі) зацікавленими в тому, щоб людина оволоділа цими знаннями та уміннями; як його будуть навчати, як буде організована діяльність, в якій уміння та навички знадобляться та закріпляться.

Важливо зазначити, що здібності проявляються лише в діяльності, при цьому в такій діяльності, що не зможе здійснюватися без наявності цих здібностей. Не можна говорити про здібності дитини до письма, якщо її не намагалися вчили писати. Лише в процесі спеціального навчання письму може виявитися, чи є у дитини здібності.

На наш погляд, вагомою помилкою педагога є завчасні твердження, що в школяра відсутні здібності лише на підставі того, що в нього відсутня система знань і умінь. Здібності – це індивідуально-психологічні особливості особистості, що є умовою успішного здійснення діяльності та виявлення відмінності в динаміці оволодіння необхідними для неї знаннями, вміннями і навичками. Важливо наголосити, що здібності не можуть бути протиставленими іншим рисам та якостям особистості – якостям розуму, особливостям пам'яті, рисам характеру, емоційним якостям тощо, але мають бути з ними в одній низці. Також треба мати на увазі для розвитку здібностей потрібен час та неабиякі зусилля учасників освітнього процесу.

• *Кожна дитина має унікальні здібності, особливості та інтереси.*

Здібності характеризуються перш за все індивідуально-психологічними особливостями, тобто це якості, якими одна людина відрізняється від іншої. Педагогічна практика свідчить, що не можна чекати однакових результатів в діяльності, що люди відрізняються за своїми здібностями. Відмінності можуть бути як кількісними так і якісними. Педагогу треба чітко знати до чого дитина виявляє інтерес та здібності і відповідно які індивідуально-психологічні особливості його особистості залучаються в процес діяльності як обов'язкова умова її успіху (якісна характеристика здібностей), та якою мірою дитина здатна виконувати вимоги, що вимагає діяльність, наскільки швидше, краще й ґрунтовно вона оволодіває навичками, вміннями і знаннями порівнюючи з іншими (кількісна характеристика здібностей).

Якщо кількісна характеристика здібностей має властивість виміру, що використовується психодіагностикою при здійсненні професійного відбору професійної орієнтації, то якісна характеристика здібностей виступає як складна система психологічних якостей людини, що забезпечує успіх діяльності, як набір «змінних величин» та дозволяє йти до мети різними шляхами [10, с. 175]. У процесі активності людини можуть лежати поєднанні між собою різні боки здібностей. Це відкриває важливу складову здібностей особистостей: широкі можливості компенсації одних якостей іншими, які людина розвиває в собі, прикладаючи неабиякі зусилля та наполегливість. Компенсаторні можливості здібностей людини

як правило виявляються спеціальним вихованням у людей з порушеннями зору та слуху.

Суттєво важливий чинник розвитку здібностей людини є стійкі спеціальні інтереси. Спеціальні інтереси – це інтереси до змісту певної галузі людської діяльності, які переростають у схильність детальніше займатися цим видом діяльності. Пізнавальний інтерес тут стимулює дієве оволодіння прийомами та способами діяльності.

- **Заборона на дискримінацію в будь-якій формі.** Р.В. Пилипчук в Енциклопедії сучасної України дає таке визначення поняттю дискримінація. «Дискримінація – це менш прихильне поводження з людиною, ніж з іншими в аналогічній ситуації, через певні ознаки цієї людини» [27]. Нажаль, ні в одному з міжнародних документах нам не вдалося знайти загального визначення поняття «дискримінація», хоча вони і згадують її досить часто, тому для дефініції зазвичай використовуються соціологічні визначення. У 1948 році Загальна декларація прав людини заборонила всі форми расової й іншої дискримінації. У міжнародних конвенціях з прав людини передбачається, що країна, що ратифікувала їх, зобов'язана шанувати і забезпечити всім людям, що знаходяться на її території й у межах її юрисдикції, права людини без будь-яких відмінностей, таких як раса, колір шкіри, стать, мова, релігія, сексуальна орієнтація, політичні або інші погляди, національне або соціальне походження, власність, вживання (але не зловживання) наркотиків, народження або інший статус.

Прояви дискримінації в різних формах можна зустріти в кожній країні світу. Яка ситуація з дискримінацією в Україні?

У 2018 р. Фондом “Демократичні ініціативи” ім. Ілька Кучеріва та фірмою “Юкрейніан соціолоджі сервіс” на замовлення Програми розвитку ООН в Україні та у співпраці із ГО “Центр інформації про права людини” і Офісом Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини проведено загальнонаціональне дослідження “Права людини в Україні”.

Результати такі [2]: 25,7% опитаних дискримінацію не вважає серйозною проблемою понад. Ще 43,9% опитаних кажуть, що дискримінація загалом серйозна

проблема, але є і більш важливі. І тільки 15,6 % респондентів зауважили, що дискримінація в Україні – дуже серйозна проблема. За даними цього дослідження, найбільше дискримінують людей за віком – про це сказали 37,4% опитаних, за ознакою інвалідності (32,7%) та майновим станом (24,4%).

Зазначимо, явище «дискримінація», що принижує людську гідність і з яким неухильно борються має різні форми.

Пряма дискримінація проявляється в ситуації, коли з людиною поводяться гірше, ніж з іншою особою, через певні її ознаки, відкрито й без застережень. Наприклад, не беруть дитину в дитячий садочок через те, що в неї є порушення психофізичного розвитку – це дискримінація. Звільняють жінку з роботи через її вагітність – це дискримінація.

Непряма дискримінація – коли при однаковій ситуації чи правилах для всіх, людина чи група осіб опиняється в гіршому становищі, ніж інші, через свої ознаки. Так, суцільні сходи й відсутність ліфта в державній установі дискримінують всіх відвідувачів, які користуються інвалідним візком (дискримінація за ознакою інвалідності).

Утиск – поведінка, яка ображає, принижує людину через її відмінність. Це відбувається постійно, має негативні наслідки для тих, кого принижують, і на прохання припинити – усе продовжується з більшою силою. Коли дитину в школі однолітки ображають, а вчителі ставлять гірші оцінки через те, що її батьки не здають регулярно гроші на подарунки й не мають машини, це є прикладом дискримінації за майновою ознакою.

Ще однією формою дискримінації можна вважати власне *підбурювання до дискримінації, заклик, мова ворожнечі* – це вказівки, інструкції або заклики до дискримінації стосовно особи та/або групи осіб за їх певними ознаками. На дверях магазину висить вказівка не впускати відвідувачів із дитячими візочками. І скільки б адміністрація закладу не пояснювала, що можна проходити з дитиною на руках, залишивши візочок на вулиці, це є дискримінація за ознакою батьківства [2].

• ***Право кожної людини на участь у житті суспільства, у тому числі людей з особливими потребами.*** У світі на сьогодні напрацьовано чимало документів, що

носять міжнародний характер та акцентують увагу на дотримання прав людини. В Україні в Основному законі (Конституції України) закріплена ціла низка як традиційних, так і нових гарантій прав та свобод людини та громадянина, які дозволяють кожному громадянину обирати вид своєї поведінки, користуватися економічними й соціально – політичними свободами та соціальними благами як в особистих, так і в суспільних інтересах. Зокрема, кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, водночас має обов'язки перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток особистості (стаття 23 Конституції України).

Конституція закріплює право кожного на повагу до його гідності. Ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню. Жодна людина без її вільної згоди не може бути піддана медичним, науковим чи іншим дослідженням (стаття 28 Конституції України).

Громадяни України мають рівні конституційні права і свободи і є рівними перед законом. Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками.

• Терпимість один до одного: готовність жити разом у світі один з одним; прийняття людей з їхніми індивідуальними відмінностями. Інклюзивне навчання передбачає комунікаційні процеси суб'єктів освітнього процесу. Носієм суспільних цінностей в кожній системі освіти є суб'єкти освітнього процесу. До них відносяться вихованці, учні, студенти, їх родини, соціальні та професійні групи, педагогічний колектив, адміністрація, інститути громадського суспільства. Діяльність суб'єктів освітнього процесу регламентується нормативно-правовими документами. Проте існують ще й моральні настанови, що слугують фундаментальними засадами комунікаційних процесів. Вони є необхідними та обов'язковими, оскільки кожна дитина є індивідуальність зі своїми, властивими лише їй особливостями. Тому організація спільного життя та діяльності потребує терпимості один до одного, усвідомлення факту, що без цього неможливе існування.

Декларація принципів толерантності ЮНЕСКО (1995) детально пояснює, що терпимість означає повагу, прийняття і правильне розуміння багатого різноманіття культур нашого світу, наших форм самовираження і способів проявів людської індивідуальності. Їй сприяють знання, відкритість, спілкування та свобода думки, совісті і переконань. Терпимість – це гармонія в різноманітті. Це не тільки моральний обов'язок, а й політична та правова потреба. Терпимість – це чеснота, яка робить можливим досягнення миру і сприяє заміні культури війни культурою світу.

У той же час терпимість – це не поступка, поблажливість чи потурання. Терпимість – це перш за все активне ставлення, що формується на основі визнання універсальних прав і основних свобод людини. Ні в якому разі терпимість не може служити виправданням зазіхань на ці основні цінності, терпимість повинні проявляти окремі люди, групи і держави [9].

• *Виховання в душі толерантності як «гармонія в розмаїтті».* Виховання є важливою складовою національної системи освіти і має формуватися адекватно сучасним інтеграційним і глобалізаційним процесам. Напрями державної політики в галузі виховання закладено в багатьох документах. Зокрема, в Національній програмі виховання дітей і учнівської молоді в Україні закладена методологія виховання щодо розвитку особистості у відповідності до національних цінностей та в контексті ідеї інтеграції нашої держави в європейський та світовий простір.

Проблеми, з якими стикаються сучасні заклади освіти з упровадженням інклюзивного навчання і які стають перед педагогами – це ускладнення відносин між дітьми, між батьками, упередженість та некоректне ставлення до дитини з вадами розвитку тощо. Це віддзеркалюється в освітніх колективах дошкільників, учнів і студентів та впливає на формування здорового інклюзивного освітнього середовища. Молчанова А.О. влучно зазначає, що «...відмінність систем цінностей та принципів часто є джерелом конфліктних ситуацій. Толерантність – це один із засобів зняття конфліктів і розвитку форм співіснування, взаємодії в людському суспільстві...» [22, с. 6]. Авторка підкреслює, що поняття толерантності означає здатність людини співпрацювати, чути, цінувати, розуміти і поважати іншу думку та невороже її

зустрічати. Толерантність має переважати у взаєминах як між дітьми так і дорослими. Утім, в умовах формування інклюзивного освітнього середовища педагогічна толерантність має першорядне значення в роботі педагога, і саме у цьому, на жаль, відчувається досить істотний дефіцит поваги і терпимості. На сьогодні саме усвідомлення толерантності як поваги і визнання рівності, відмови від домінування і насильства, визнання багатовимірності людської культури, норм, відмова від зведення цього різноманіття до однаковості або до переваги якоїсь однієї точки зору, досягнення гармонії в розмаїтті має бути основою професійної діяльності педагога.

8.2 Забезпечення рівного доступу до якісної вищої освіти та супроводу освітнього процесу громадянам України з особливими освітніми потребами

На хвилі реформування вищої освіти в Україні, входження її до освітнього європейського простору актуалізувалося питання забезпечення рівного доступу до якісної вищої освіти громадянам України. Доступ громадян України до вищої освіти гарантований Законами України «Про освіту» (2017), «Про вищу освіту» (2014), Постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку організації інклюзивного навчання у закладах вищої освіти» (2019).

Зокрема, «Державна політика у сфері вищої освіти» забезпечує створення та забезпечення рівних умов доступу до вищої освіти, у тому числі забезпечення осіб з особливими освітніми потребами спеціальним навчально-реабілітаційним супроводом та створення для них вільного доступу до інфраструктури вищого навчального закладу з урахуванням обмежень життєдіяльності, зумовлених станом здоров'я [12].

«Заклади вищої освіти надають освітні послуги здобувачам освіти на рівній основі, без дискримінації, незалежно від віку, громадянства, місця проживання, статі, кольору шкіри, соціального і майнового стану, національності, мови, походження, стану здоров'я, ставлення до релігії, наявності судимості, а також від інших обставин із застосуванням особистісно орієнтованих методів навчання та з урахуванням індивідуальних особливостей навчально-пізнавальної діяльності усіх здобувачів

освіти, рекомендацій індивідуальної програми реабілітації особи з інвалідністю (за наявності) та/або висновку про комплексну психолого-педагогічну оцінку розвитку особи (за наявності), що надається інклюзивно-ресурсним центром» [29].

Особливе значення має документ «Порядок організації інклюзивного навчання у закладах вищої освіти», де детально розписано яким чином має бути інклюзивне навчання у закладах вищої освіти.

Законодавство України передбачає забезпечення особам з особливими потребами доступності та безоплатності здобуття вищої освіти в державних і комунальних закладах вищої освіти на конкурсній основі. Існує система пільг при вступі до ЗВО для абітурієнтів з інвалідністю. Проте, необхідно врахувати, що вимоги до змісту, обсягу та рівня освітньої і фахової підготовки є обов'язковим для всіх студентів, в тому числі студентів з особливими освітніми потребами. Лише за такої умови випускники цієї категорії стають кваліфікованими фахівцями. Також передбачається, що «Індивідуальний навчальний план здобувача освіти з особливими освітніми потребами розробляється за його участю, з урахуванням рекомендацій індивідуальної програми реабілітації особи з інвалідністю (за наявності) та/або висновку про комплексну психолого-педагогічну оцінку розвитку особи (за наявності), підписується таким здобувачем освіти та затверджується керівником закладу вищої освіти» [29].

За даними Міністерства освіти і науки України, у закладах професійної, професійно-технічної і вищої освіти інклюзивне навчання активно запроваджується упродовж останніх 15 років У зазначений період інклюзивно здобули освіту 1 312 студентів із ООП. За даними Державної служби статистики України, на початку 2019-2020 навчального року у коледжах, технікумах, училищах навчалось 3 274 особи з особливими освітніми потребами, а в університетах, академіях, інститутах – 10 714 таких студентів [31, с. 152-153]

Особи з інвалідністю, що отримують вищу освіту мають більше можливостей інтегруватися в суспільство, відчувати задоволення від роботи та бути корисним для держави. За дослідженням Л.І. Дмитренко «...здобуття вищої освіти тією чи іншою мірою гарантує особам цієї категорії конкурентоспроможність на ринку праці.

Дослідження ринку праці показали, що на сьогодні серед людей з інвалідністю випускники вищих навчальних закладів мають на 80% більше шансів знайти роботу, ніж люди без вищої освіти» [25, с. 167]

У студентів з особливими освітніми потребами на сьогодні є досить широке поле вибору щодо форм навчання. Кожна форма організації освіти має певні переваги.

Організація у ЗВО окремих (спеціальних) *академічних інтегрованих груп* для студентів з особливими освітніми потребами за нозологіями (наприклад для студентів з порушеннями слуху у супроводі перекладача жестової мови). Така форма дає змогу організувати освітній процес з урахуванням особливих потреб осіб з порушеннями психофізичного розвитку. Утім, навчання в умовах спеціальної групи обмежує осіб цієї категорії у виборі спеціальностей, не повною мірою сприяє їхній соціалізації. Такою формою навчання охоплено студентів низки закладів вищої освіти (Запорізький електротехнічний технікум, Ужгородський коледж мистецтв, Івано-Франківський коледж фізичного виховання, Херсонське медичне училище та ін.).

Навчання студентів з особливими освітніми потребами спільно зі студентами з типовим розвитком у, так званих, *інтегрованих групах без спеціальної підтримки*. За умови навчання в єдиному потоці студентів, особи з особливими освітніми потребами можуть обирати спеціальність, враховуючи свої інтереси, нахили, прагнення і плани. Водночас, в інтегрованій групі до них висувуються такі ж вимоги з боку ЗВО, як і до інших студентів у такій групі неможливим є уповільнення темпу лекцій; зміна кількості, тривалості занять, спрощування, скорочення обсягу навчального матеріалу тощо. Такою формою навчання охоплено студентів Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, Київського національного університету технологій та дизайну, Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут», Національної металургійної академії України та ін.

Навчання студентів з особливими освітніми потребами в єдиному потоці студентів із спеціальним супроводом (студенти отримують допомогу з боку

спеціально створеного підрозділу у структурі закладу вищої освіти). Така форма навчання є інклюзивною, що передбачає створення додаткових умов. Практика свідчить, що саме ця модель на сьогодні є оптимальною. Організація передбачає супровід навчання за допомогою спеціального підрозділу, який створюється в структурі ЗВО та забезпечує формування спеціальних освітніх умов, надання широкого спектру відповідних послуг. Такою формою навчання упродовж тривалого часу було організовано освітній процес студентів Університету «Україна». Актуальними залишаються концептуальні підходи моделі інклюзивного навчання у вищій школі, що розроблені колективом університету та поетапно втілюються в практику і які можуть слугувати зразком для інших закладів освіти. Основні положення включають: «...формування пакету нормативно-правового забезпечення інклюзивної освіти; підготовка навчально-методичного забезпечення навчально-виховного процесу в умовах інклюзивного навчання; забезпечення доступності освітнього середовища; забезпечення розвитку особистості студента з інвалідністю та його соціалізації; проведення структурних змін в університеті; підвищення кваліфікації науково-педагогічних кадрів...» [17]. На думку науковців К.О. Кольченко, Г.Ф. Нікуліної, саме «...реалізація запропонованої Концепції інклюзивної вищої освіти приведе до низки позитивних зрушень в системі вищої освіти та сприятиме:

- системному впровадженню положень Конвенції ООН про права інвалідів;
- забезпеченню права людей з інвалідністю на рівний доступ до якісної вищої освіти, незалежно від стану здоров'я та місця їхнього проживання;
- розвитку та розширення мережі інклюзивних вищих навчальних закладів;
- покращенню умов для функціонування і розвитку інклюзивної вищої освіти, розширенню та урізноманітненню контингенту студентів;
- удосконаленню та оптимізації навчально-виховного процесу шляхом упровадження сучасних наукових досягнень та новітніх педагогічних технологій;
- забезпеченню архітектурної, інформаційної, освітньої та соціальної доступності вищих навчальних закладів з урахуванням потреб студентів різних нозологій;

- забезпеченню інклюзивних навчальних закладів науково-педагогічними кадрами нової формації, які підготовлені до роботи в інклюзивному середовищі;
- впровадженню елементів універсального дизайну в освітнє середовище вищої школи;
- забезпеченню вищої школи сучасними засобами реабілітації індивідуального та колективного призначення;
- формуванню толерантного ставлення до людей з інвалідністю у суспільстві, зокрема, готовності роботодавців до виходу кваліфікованих кадрів з інвалідністю на ринок праці [17].

Дистанційна форма навчання. Нами вже зазначалося, що «...Вивчення, аналіз і узагальнення світового досвіду дає можливість визначити, що сучасна системна модель ДН включає такі основні компоненти: визначення потреб слухачів для планування та впровадження відповідних варіантів ДН; забезпечення навчальних закладів технічними засобами навчання та контролю знань слухачів; створення навчальних програм; підготовка друкованих матеріалів для ДН, виконання аудіо- і відеозаписів, що застосовуються у навчанні, забезпечення радіо- і телевізійного зв'язку з суб'єктами навчання, розробка комп'ютерного програмного забезпечення, проведення аудіо- та відеоконференцій, тобто сеансів безпосереднього зв'язку студентів із викладачами, створення комп'ютерних мереж для здійснення ДН; підбір персоналу для забезпечення взаємодії викладачів із слухачами; створення навчального середовища» [6].

За останнє десятиріччя, особливо в період пандемії, обмежених можливостей щодо спілкування наживо ця форма отримала відчутний отримала всебічний розвиток. Всі організатори освітнього процесу переконалися, що за наявності технічних умов (Інтернет, комп'ютер) дистанційна форма створює широкий спектр освітньої діяльності для всіх категорій студентів з особливими освітніми потребами. Окрім того, ДН має багато переваг над традиційним процесом навчання. Перше – це надання доступу для отримання високоякісної освіти молоді, яка мешкає в різних куточках світу. У студентів заочної форми навчання, які потребують спеціального навчання для створення собі перспектив у професійній кар'єрі (як це часто

зустрічається в учителів і вихователів спеціальних шкіл), є змога не залишаючи свою роботу, підвищити рівень власної професійної освіти. Не треба піднімати питання з гуртожитками, витратами коштів на переїзди, харчування. Суттєво поліпшуються умови навчання для студентів з інвалідністю, в яких немає доступу до навчання через неможливість залишити дім чи лікарню. Автоматично вирішується питання необхідності потрібної кількості аудиторного фонду, забезпечення його меблями, опаленням, освітленням, санітарно-гігієнічними нормами тощо.

Утім, дистанційна форма навчання потребує суттєвого вдосконалення. Зауважимо те, що «...розробка дистанційних курсів вимагає концентрації уваги не тільки на можливостях комп'ютерної техніки, а й на врахуванні педагогічних і психологічних закономірностей пізнання та формування знань. Реалізація цих проектів також має передбачати й усвідомлення специфіки пізнавальних механізмів та засобів їх активізації під час самостійного вивчення студентами навчального матеріалу...» [5, с. 244]. Не виключаємо, що в перспективі може знадобитися критичне переосмислення деяких основ педагогічної науки.

Важливою умовою успішного навчання у закладах вищої освіти осіб з особливими освітніми потребами є готовність науково-педагогічних працівників до роботи з такою категорією студентів. Упродовж останніх 10-ти років згідно з рекомендацією МОН України у закладах вищої освіти впроваджується навчальна дисципліна «Інклюзивна педагогіка», що пропонується як вибіркова, тобто не обов'язкова. Завданням такої навчальної дисципліни є знайомство студентів з особливостями розвитку дітей з особливими освітніми потребами, змістом, формами, методами навчання, виховання, комунікації в умовах інклюзії. Звичайно, це позитивний крок, але цього не достатньо на сучасному етапі розвитку суспільства і вищої школи, зокрема.

Важливим є рішення Уряду України (2019) про те, що обов'язковими умовами під час акредитації є відповідність освітньої програми та освітньої діяльності закладу вищої освіти за цією освітньою програмою такому критерію (№7, п.5.) : «Заклад вищої освіти створює достатні умови щодо реалізації права на освіту для осіб з особливими освітніми потребами, які навчаються за освітньою програмою».

З метою покращення якості навчання студентів з особливими освітніми потребами треба орієнтувати викладачів на системний розвиток інклюзивної компетентності. Проблему підготовки педагогів до роботи в умовах інклюзивного освітнього середовища детально дослідили у своїх працях науковці І.А. Малишевська (2018) та О.В. Мартинчук (2018). Зокрема, І.А. Малишевська зазначає «... підготовка майбутніх фахівців... до роботи з дітьми з особливими освітніми потребами в умовах інклюзії не відповідає чинним вимогам до основних чинників, що призвели до такого стану, віднесено: незгодженість політики навчальних закладів із загальнодержавною стратегією впровадження інклюзії; відсутність дієвих стандартів щодо підготовки майбутніх фахівців до виконання професійних обов'язків, які б враховували особливості роботи інклюзивних навчальних закладів освіти; неготовність професорсько-викладацького складу до підготовки майбутніх психолого-педагогічних кадрів до роботи в умовах ІОС; відсутність цілеспрямованої стратегії підготовки психолого-педагогічних кадрів для інклюзивної освіти у закладах вищої педагогічної освіти» [20, с. 306].

О.В. Мартинчук «встановлено, що генеральна ідея концепції підготовки фахівців зі спеціальної освіти до професійної діяльності в умовах інклюзивного освітнього середовища полягає у розробленні методологічних, теоретичних і практичних підходів до підготовки спеціального педагога інклюзивного закладу освіти – нової професійної кваліфікації у вітчизняній освітній системі. Загалом розроблена концепція спирається на студентоцентрований та компетентісний підходи, які є найбільш конгруентними щодо сутності підготовки фахівців в умовах сучасного закладу вищої освіти [21, с. 295].

На сьогодні досить актуальним залишається питання готовності науково-педагогічних, педагогічних працівників класичних, технічних закладів вищої освіти щодо організації освітнього процесу зі студентами з особливими освітніми потребами. Вважаємо, що залишається нагальним це питання. Структурні підрозділи ЗВО, завданнями яких є організація післядипломної освіти викладачів мають внести відповідні зміни до навчальних планів і програм. Навчальні дисципліни «Основи інклюзивної педагогіки», «Психологія особи з інвалідністю» на курсах підвищення

кваліфікації повинні носити сталий та системний характер. У той же час адміністрації закладів вищої освіти потрібно проявляти постійну увагу щодо формування інклюзивного освітнього середовища. «Інклюзивне освітнє середовище – сукупність умов, способів і засобів їх реалізації для спільного навчання, виховання та розвитку здобувачів освіти з урахуванням їхніх потреб та можливостей» [11].

З метою визначення рівня ставлення науково-педагогічних працівників до рівного доступу студентів з інвалідністю в отриманні якісних освітніх послуг упродовж 2021/22 академічного року за допомогою Google Forms проводилося анонімне опитування. Вибірка серед викладачів включала 98 осіб, які представляли заклади вищої освіти ДЗВО «Університет менеджменту освіти» НАПН України, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара. За допомогою першої групи питань вдалося в'яснити чи потрібне взагалі інклюзивне навчання в закладах вищої освіти, для кого воно корисне. Результати дослідження наведено у табл. 1.

Таблиця 1 – ставлення науково-педагогічних працівників до інклюзивної форми навчання

№ п/п	Запитання	Відповіді в % від кількості респондентів		
		погоджуюсь	не погоджуюсь	не можу відповісти
1	Інклюзивна освіта корисна для всіх здобувачів вищої освіти	70.4	21.4	8.2
2	Кількість здобувачів вищої освіти з особливими освітніми потребами щороку збільшується	83.7	13.3	3.0
3	Включення здобувачів вищої освіти з особливими освітніми потребами у звичайні академічні групи ускладнює процес навчання для інших студентів	43.9	37.8	18.4
4	Залучення здобувачів вищої освіти з особливими освітніми потребами до закладу вищої освіти сприяє розвитку її комунікативної функції та загальної соціалізації	88.8	5.0	6.2
5	Спільне навчання та виховання зі студентами з особливими освітніми потребами забезпечує здоровим одноліткам позитивний досвід взаємодії та	82.7	7.1	10.2

	взаємодопомоги, робить її добрішими, милосерднішими, відповідальнішими			
6	Студенти з особливими освітніми потребами зможуть досягти кращих результатів, якщо будуть навчатися разом з однолітками в інклюзивній академічній групі	69.4	11.2	19.4
7	Чи готові ви сприймати особливості та відмінності у розвитку студентів з інвалідністю	92.9	0.9	6.2
8	Чи дає інклюзивне навчання студентам з особливими освітніми потребами можливість проявити свій навчальний потенціал	87.8	8.7	4.5
9	Чи погодилися б ви надавати допомогу студенту з особливими освітніми потребами	84.7	5.1	10.2

Результати свідчать, що науково-педагогічні працівники добре розуміють важливість інклюзивного навчання у закладах вищої освіти як інноваційної форми здобуття освіти. Переважна більшість з них переконані, що ця форма навчання є необхідною у сучасному суспільстві, проте значна кількість викладачів також визнають, що це суттєво ускладнює освітній процес.

Високий процент викладачів вбачає перспективи у розвитку інклюзивного навчання. На запитання «Яке ваше особисте ставлення до здобувачів вищої освіти з особливими освітніми потребами» відповідь надали милосердне – 40.8 %; необхідно залучати таких дітей до загальноосвітнього простору – 57.1 %; не можу відповісти – 2.1 %.

Таблиця 2 – готовність викладачів закладів вищої освіти до інклюзивного навчання

№ П/П	Запитання	Відповіді в % від кількості респондентів		
		так	ні	не амислювався(лась) над цим питанням
1	У мене не має відповідної підготовки для розробки та впровадження методик роботи зі студентами з інвалідністю	54.1	28.7	17.3
2	Чи вважаєте ви за потрібне поглиблювати свої знання з інклюзивної освіти	84.7	7.6	7.7
3	Як, на вашу думку, чи потрібно викладачам опановувати нові педагогічні технології інклюзивної освіти?	90.8	2.0	7.2

4	Наш заклад не проводить достатньої кількості заходів для підвищення інформаційного рівня знань у сфері інклюзивного навчання:	28.6	49.0	22.4
---	---	------	------	------

Результати опитування щодо готовності працювати в інклюзивних академічних групах свідчать, що тут колективам кафедр є над чим працювати. Потрібні знання перш за все особливостей психофізичного розвитку студентів з інвалідністю, спеціальних методик викладання, педагогічних технологій інклюзивного навчання. З метою формування та розвитку інклюзивної компетентності під час підвищення професійної кваліфікації викладачі запропонували таку проблематику лекцій:

- Інклюзивна освіта: сутність, реалії та перспективи – 42.9 %
- Діти з особливими освітніми потребами: навчання і виховання – 60.2 %
- Міжнародний досвід впровадження інклюзивного навчання – 50 %
- Законодавча база інклюзивної освіти – 33.7 %
- Проблеми у роботі з дітьми з особливими освітніми потребами – 72.4 %
- Підготовка педагога до роботи з дітьми з особливими освітніми потребами – 66.3 %
- Професійна співпраця різнопрофільних фахівців для успішного інклюзивного навчання – 67.3 %
- м. Створення інклюзивного освітнього середовища для дітей з особливими освітніми потребами – 49 %
- Не потребую консультації – 2 %.

Варто актуалізувати питання, щодо стимулювання педагогічної праці викладачів ЗВО враховуючи її складність з такою категорією здобувачів вищої освіти (наприклад, офіційно зменшувати навчальне навантаження, виділяти додатковий час на методичну підготовку або заохочувати матеріально, шляхом встановлення певного % від посадового окладу доплат, як це робиться в закладах дошкільної та загальної середньої освіти). Практика свідчить, що це суттєво змінює якість інклюзивне навчання.

Важливо зрозуміти, що потреби осіб з інвалідністю абсолютно нічим не відрізняються від потреб більшості людей. Потреби фізіологічні, соціальні, матеріальні, духовні однакові для всіх людей. Але на шляху до їх задоволення у осіб з інвалідністю існують обмежені можливості у їх досягненні. Це, перш за все, проблеми зі здоров'ям. Тобто, ця категорія людей потребують всебічної допомоги з боку суспільства. Головне завдання закладу вищої освіти з інклюзивним навчанням – це успішна системна соціалізація осіб з обмеженими можливостями здоров'я, яка вимагає облаштування їх місць навчання, зокрема незрячих, глухих, спинальників та ін. Проте, крім організації освітнього процесу ця категорія людей потребує соціального патронажу, опіки, супроводу.

Здобувачі вищої освіти не є виключенням. Тому у Порядку організації інклюзивного навчання у закладах вищої освіти зазначено, що з метою організації інклюзивного навчання у закладі вищої освіти в межах існуючої штатної чисельності може створюватися спеціальний навчально-реабілітаційний підрозділ або група психолого-педагогічного супроводу. Такий підрозділ виконує такі завдання:

- співпрацює із структурними підрозділами закладу вищої освіти щодо організації інклюзивного навчання та забезпечення навчально-реабілітаційного супроводу здобувачів освіти з особливими освітніми потребами;
- розробляє індивідуальний навчальний план здобувача освіти з особливими освітніми потребами, проводить моніторинг його виконання, вносить до нього зміни;
- організовує підготовку (підвищення кваліфікації) науково-педагогічних працівників закладу вищої освіти та соціальних працівників, волонтерів для роботи із здобувачами освіти з особливими освітніми потребами шляхом проведення лекцій, семінарів, тренінгів, засідань за круглим столом тощо;
- консультує та надає методичну допомогу науково-педагогічним працівникам закладу вищої освіти щодо організації освітнього процесу здобувачів освіти з особливими освітніми потребами;
- провадить інформаційно-просвітницьку діяльність з формування толерантного ставлення до здобувачів освіти з особливими освітніми потребами;

- співпрацює із закладами соціального захисту населення, громадськими об'єднаннями з метою провадження волонтерської діяльності, спрямованої на підтримку здобувачів освіти з особливими освітніми потребами [29].

Приймаючи на навчання студентів з особливими освітніми потребами, заклади вищої освіти стикаються з багатьма організаційними, технічними, методичними, соціальними, психологічними, педагогічними та іншими проблемами. Серед них – створення матеріально-технічної бази ; забезпечення аудиторій спеціальним навчально-методичним обладнанням; адаптація освітнього процесу до потреб студентів з інвалідністю; організація медико-реабілітаційної підтримки; підготовка науково-педагогічних працівників до роботи з такими студентами; формування безбар'єрного середовища тощо.

Супровід студента з інвалідністю в процесі інклюзивного навчання може здійснюватися за такими напрямками: технічним, медико-реабілітаційним, педагогічним, психологічний, соціальний, фізкультурно-спортивний. Усі перелічені складові системи супроводу вступають у дію поступово і можуть діяти одночасно, доповнюючи одна одну.

Технічний супровід – полягає у забезпеченні здобувачів адаптивними технічними засобами та спеціальними технологіями навчання. Технічний супровід має компенсувати функціональні обмеження здобувачів, незалежно від виду і тяжкості захворювання та забезпечувати їм дотримання головного принципу рівний доступ до якісної вищої освіти [15]. Технічний супровід здійснюється кафедрами, волонтерами з числа академічної спільноти ЗВО.

Медико-реабілітаційний супровід – це комплекс заходів, спрямованих на підтримку, збереження й відновлення фізичного здоров'я студентів. Він включає системну медичну допомогу в разі потреби, консультативно-профілактичну й реабілітаційно-відновну допомогу. Здійснюється він персоналом медичних кабінетів і медичних пунктів, фахівцями з фізичної реабілітації навчального закладу.

Педагогічний супровід освітнього процесу – передбачає комплекс заходів кафедр, спрямованих на оптимізацію викладання навчального матеріалу студентам з особливими освітніми потребами у максимально прийнятній для них формі. Якість

цього супроводу цілковито залежить від наявності та рівня професійних компетентностей викладачів, зокрема інклюзивної [16].

Психологічний супровід – комплекс заходів, спрямованих на: вивчення та з'ясування їх індивідуально-психологічних особливостей; адаптацію здобувачів до інклюзивного освітнього середовища; закріплення, збереження психічного здоров'я; надання консультативної допомоги при наявності відхилень особистісного розвитку різних категорій студентів [15]. Супровід здійснюється фахівцями психологічних служб.

Соціальний супровід забезпечує всю життєдіяльність студентів з інвалідністю, включає правову, фінансову, інформаційну допомогу, соціально-побутову, соціально-культурну та соціально-трудова адаптацію. Основною функцією цього блоку є подолання соціальної ізоляції здобувачів, сприяння збереженню і підвищенню їх соціального статусу, залучення їх до всіх сфер суспільного життя [5]. Здійснюється соціальний супровід фахівцями відділу навчально-виховної роботи, працівниками студмістечка, органами студентського самоврядування, волонтерськими організаціями.

Фізкультурно-спортивний супровід базується на новому підході до викладання фізичного виховання студентам з особливими освітніми потребами, в якому передбачається не тільки поліпшення психофізичного стану студентів і підвищення їхньої інтелектуальної працездатності, посилення мотивації до самостійних занять фізичною культурою і до здорового способу життя а й залучення студентів до активних занять окремими видами спорту, участі у змаганнях різного рівня зокрема в параолімпійському русі.

Отже, інклюзивне навчання в закладах вищої освіти – це завдання не з легких, по суті воно є інноваційною діяльністю, яка як лакмусовий папірець перевіряє суспільство на рівень зрілості, гуманності, відкритості. Воно вимагає професійної координації досвідчених спеціалістів. Заслуговує уваги досвід роботи структурних підрозділів в деяких університетах – навчально-наукового Центру розвитку інклюзивного навчання (Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя),

групи психолого-педагогічного супроводу інклюзивного навчання (Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського).

Формування і розвиток інклюзивного освітнього середовища в закладі вищої освіти потребує значних як фінансових, так і організаційних умінь. Інклюзивне навчання студентів з інвалідністю не може обмежуватися лише їх присутністю в навчальних групах, оскільки інклюзія – це всебічне включення, співжиття, співтворчість. Вона передбачає високу професійну підготовку науково-педагогічних працівників, становлення та розвиток студентської спільноти в напрямі гармонізації її внутрішньо-групових зв'язків, набуття та поширення волонтерського руху.

8.3 Інноваційний досвід ЗВО щодо забезпечення успішного навчання студентів з особливими освітніми потребами

Вища освіта – не просто сфера, яка готує фахівців для певної галузі економіки, освіти, соціальної сфери тощо. Її завдання полягають у збільшенні освітніх послуг молодим людям, котрі хочуть, можуть і отримують вищу освіту. Це важливо не тільки для держави в цілому, але і осіб з особливими потребами. Україна явно поступається у цьому плані багатьом зарубіжним країнам.

Закордонні дослідження, матеріали міжнародних конференцій, наукових оглядів, нормативні та методичні документи переконливо доводять, що в розвинутих країнах накопичено великий досвід створення рівних умов для здобуття особами з ООП якісної освіти і їх соціальної інклюзії. Інтенсивно здійснюється пошук нових моделей інклюзивної освіти, зокрема спрямованих на розвиток інноваційних підходів до організації навчання осіб із інвалідністю. Так, у Німеччині, згідно з законодавством, здобувачів вищої освіти з інвалідністю забезпечують спеціальними технічними пристроями, необхідними для повсякденного життя, їм надають соціальну та медичну підтримку, а також послуги державних соціальних служб. Батьки таких студентів оплачують витрати частково і лише в тому випадку, коли їх доходи значно перевищують розмір середнього заробітку. Кожен студент із

особливими освітніми потребами має право на вибір навчального закладу; він забезпечений психолого-педагогічним супроводом і залучений до освітнього процесу незалежно від ступеня складності захворювання [28, с. 86-93]. Успішною є практика залучення студентів із ООП в освітній процес у Великобританії, де, зокрема, зосереджено увагу на адресній матеріальній підтримці. Ще з 1993 року введено матеріальну допомогу для здобувачів вищої освіти з інвалідністю. Вона складається з виплат на обладнання, засоби для отримання немедичної допомоги та загальної надбавки. У штатному розкладі Лондонського університету є не тільки посади тьютора і персонального асистента, але і функціонує спеціальний відділ, що розглядає заяви про навчання студентів із ООП, здійснює зворотний зв'язок, надає різноманітну допомогу [13]. В Університеті Масарика (Чехія) абітурієнту з ООП досить повідомити про свої потреби і підтвердити їх довідками, щоб під нього адаптували іспити [30]. Студент має право на те, щоб усі навчальні матеріали були для нього у доступній формі. Водночас є три варіанти допомоги. Стандартні лекції і семінари переводять у зручну для здобувача освіти форму. Функціонує допоміжне навчання, тобто заздалегідь розроблена універсальна програма, завдяки якій студенти здобувають додаткові навички і знання (наприклад, жестова мова або шрифт Брайля). Крім того, пропонуються додаткові індивідуальні та практично орієнтовані консультації, під час яких викладачі враховують конкретні потреби кожного студента [30].

На наш погляд цікавим є досвід забезпечення інклюзивності вищої освіти нашого сусіда – Словаччини, де чимало позитивного, хоча теж є проблемні питання.

Зазвичай інвалідність людини визначається як будь-які психічні, фізичні, тимчасові, довгострокові або постійні порушення, які не дозволяють людям адаптуватися до нормальних вимог життя, обмежують їхні можливості життєдіяльності. У Словаччині, зазвичай, замість терміну «особа з інвалідністю» використовується – «особа з обмеженнями здоров'я». Із 2010 р. в Республіці діє Конвенція про права осіб з інвалідністю [36] і носить характер міжнародної угоди, що має переважну силу над законами Словацької Республіки. Цей документ визначає

провідну політику державних органів влади, громадських організацій відносно осіб, які мають певні обмеження життєдіяльності.

Важливим документом також є Стратегія Європейського Союзу з питань інвалідності на 2010-2020. Стратегія ЄС спрямована на поліпшення становища людей з обмеженими можливостями здоров'я та дотриманням Конвенції ООН на рівні Європейського Союзу щодо реалізації головних принципів: повага до гідності, особистої незалежності, включно зі свободою вибору і автономію людей; недискримінація; повна й ефективна участь та інтеграція в суспільство; повага різноманітності і прийняття осіб з інвалідністю як частини людського розмаїття і природи; рівні можливості; доступність; рівність жінок і чоловіків; повага до здібностей та прав дітей з інвалідністю.

Стратегія [37] визначає важливі напрямки для діяльності європейської спільноти, а саме

- Підвищення рівня інформованості щодо прав людей з обмеженими можливостями на захист від дискримінації та повної і справедливої реалізації своїх прав.
- Обговорення та стимулювання заходів, спрямованих на забезпечення рівних можливостей для людей з обмеженими можливостями в Європі.
- Мотивування обміну передовим досвідом та ефективними стратегіями на місцевому, національному та європейському рівнях.
- Заохочення співпраці між усіма рівнями адміністративних органів влади, суспільством, приватним сектором, соціальними партнерами в питаннях реалізації потенційних можливостей осіб з інвалідністю.
- Визнання вагомого внеску людей з обмеженими можливостями здоров'я в життя суспільства в цілому, зокрема, підкреслюється цінність позитивного та доброзичливого середовища, в якому реалізовується різноманітність.

Відповідно до Конституції Словаччини [40] дискримінація за ознакою інвалідності заборонена. У § 14 абз. 1 Закону про послуги з працевлаштування закріплюється право осіб з інвалідністю на доступ до зайнятості як право громадянина, який хоче працювати, може працювати і шукає роботу. Послуги відповідно до цього Закону, спрямовані на допомогу і підтримку, полегшення виходу

на ринок праці, включаючи допомогу і підтримку для осіб, які опинилися несприятливому становищі, тобто шукають роботу, мають надаватися в термін не пізніше шести календарних місяців після звернення за допомогою. Відповідно до § 14 абз. 2 [35], громадянин має право на працевлаштування без будь-яких обмежень, відповідно до принципу рівного ставлення в трудових та інших правовідносинах, встановлених спеціальним законом.

Підвищений захист громадян з обмеженими можливостями здоров'я в трудових відносинах передбачена також Кодексом праці. Роботодавець може звільнити працівника з інвалідністю тільки за попередньою згодою відповідних органів з праці, соціальних питань та сімейних справа, в іншому випадку звільнення буде недійсним. Управління з питань праці, соціальних питань та сім'ї приймає рішення про надання роботодавцю попередньої згоди на припинення трудових відносин, повідомляючи про це працівника, який є громадянином з обмеженими можливостями, відповідно до § 13 абз. д) пункт 3 Закону про послуги зайнятості [35].

Важливим для осіб з інвалідністю є Закон про послуги з працевлаштування, що передбачає обов'язок приймати на роботу громадян з обмеженими можливостями, якщо роботодавець наймає не менше 20 співробітників і якщо Управління з праці, соціальних питань та сім'ї зберігає громадян з обмеженими можливостями в реєстрі здобувачів, що становить 3,2% від загального числа своїх співробітників. Це зобов'язання реалізовується шляхом укладення контракту між працедавцем та особою з обмеженими можливостями. Недотримання цих зобов'язань є санкціонованим, тобто передбачає адміністративну відповідальність.

Останніми роками у Словацькій Республіці реалізується Національна програма поліпшення умов життя людей з обмеженими можливостями на 2014-2020 роки. Головна мета програми – «забезпечити прогрес у захисті прав людей з обмеженими можливостями, визнаних Конвенцією і просування їх за допомогою певних завдань і заходів» [41]. Програма зформована на підґрунті заяви уряду Словацької Республіки на 2012 року, в якій виконавча влада зобов'язалася створити оптимальні умови для виконання Конвенції, включаючи інституційне забезпечення процесу її виконання і моніторинг. Таким чином органи державного управління всіх рівнів, включаючи

Статистичне управління Словацької Республіки, упродовж 6-ти років беруть участь в реалізації Національної програми. Кожного року всі міністерства звітують про результати роботи, з конкретними фактами і цифрами.

Реалізація програми здійснюється за такими питаннями:

- гарантоване забезпечення доступності інформації (робота гарячої лінії);
- досягнутий рівень життя та соціальний захист;
- удосконалення інклюзивності всіх сфер життєдіяльності (навколишнє середовище, транспорт, інформація, послуги, товари ...)
- моніторинг рівня звернень громадян з інвалідністю за допомогою та ступінь вирішення проблем;
- рівень доступу до правосуддя та стан захисту від дискримінації;
- можливість самостійного способу життя та інтеграції до суспільства;
- ступінь особистої мобільності;
- стан поваги на роботі, в сім'ї;
- надання якісних освітніх послуг;
- рівень охорони здоров'я.
- стан та якість абілітаційних та реабілітаційних заходів;
- рівень зайнятості, стан та тенденції працевлаштування;
- участь у політичному та суспільному житті;
- участь в культурному житті, відпочинку, дозвіллі та спорті;
- стан інвалідності серед жінок;
- стан інвалідності серед дітей;
- ризикові ситуації та надзвичайні гуманітарні ситуації;
- моніторинг потреб та координація державних служб у наданні цільової допомоги конкретним особам;
- статистика, збір даних і дослідження;
- участь у міжнародному співробітництві;
- публічність, моніторинг та оцінка реалізації програми.

Щорічно на офіційних сайтах всіх задіяних міністерств публікуються детальні звіти щодо результатів роботи та використання цільових коштів на виконання програми [41]. На всіх рівнях зазначається, що завдяки Національній програмі за 5 років роботи досягнуто не мало, та все ж є над чим ще працювати, тобто питання залишається актуальним та потребує додаткових зусиль та посиленого фінансування. Люди з обмеженими можливостями здоров'я становлять не менше 16% всього працездатного населення ЄС. Більше 45 мільйонів чоловік в Європі, а це кожен шостий у віці від 16 до 64 років мають хронічні проблеми зі здоров'ям або інвалідність. Для молоді (16-25 років) цей показник становить близько 7,3% [38]. На сьогодні форми обмеження життєдіяльності різноманітні і, виходячи з них, таким людям можуть знадобитися різні допомоги. Це, зокрема, стосується людей з психічними розладами, з хронічними захворюваннями, з інтелектуальними порушеннями, з порушеннями слуху, зору та з фізичними вадами.

Згідно офіційній статистиці в Словаччині нечасто зустрічаються випадки дискримінації метою або наслідком якої є порушення або перешкоджання визнання або здійснення всіх прав людини і основних свобод у політичній, економічній, соціальній, культурній, громадській або іншій діяльності. Утім, люди з обмеженими можливостями продовжують стикатися з низкою проблем не тільки при отриманні своєї першої роботи, але і при пошуку нової роботи після втрати попередньої. Багато з них поступово переходять в групу тривало безробітних, і, нажаль, їх потенціал залишається невикористаним в суспільстві, не кажучи вже про соціальні наслідки цієї ситуації. Також, в суспільстві серед деяких працедавців, зустрічаються забобони щодо продуктивності праці і корисних здібностей людей з обмеженими можливостями (наприклад, недооцінка або зловживання їх роботою) і слабка мотивація ділового середовища при наймі цих груп призводять до їх дискримінації при виході на ринок праці або безпосередньо на ринку праці.

Як науковці так і сучасні політики Словаччини зазначають, що однією із важливих умов реалізації Національної програми є надання освітніх послуг усім бажаним особам з обмеженими можливостями. На сьогодні за результатами моніторингової комісії міністерства праці реальні шанси отримати роботу без освіти,

без певної кваліфікації дуже низькі. У Словаччині кількість безробітних молодих людей у віці до 24 років найвища, тобто складає 15,9%, що значно вище ніж загалом в ЄС (7,2%), але також вище ніж в інших сусідніх країнах, де коливається від 15,7% в Польщі до 4,0% на Кіпрі, відповідно, 4,1% в Угорщині [39]. Тому, саме перспектива забезпечення людей з інвалідністю освітою, бажаною професією та робочими місцями передбачає прогрес у частковому вирішенні соціальних питань цієї категорії людей.

Ми вважаємо, що «...інклюзивність освітнього середовища закладу освіти – це найвищий прояв його гуманності та відкритості для всіх без виключень представників людського суспільства, це його доступність без будь-яких обмежень, це всебічна повага до людини не зважаючи на наявність обмежень життєдіяльності, це неуклінне забезпечення прав людини (політичних, економічних, юридичних, культурних, соціальних), це наявність гарантованої безпеки у задоволенні всіх людських потреб...» [32].

На сьогодні в Словаччині до всіх закладів професійної, технічної, вищої освіти без будь-яких перепон приймаються люди обмеженими можливостями здоров'я. Наприклад, серед здобувачів вищої освіти Католицького університету в Ружомберку в 2021 академічному році навчається 121 студент з обмеженими функціональними можливостями, серед яких жіночої статі – 84 особи, чоловічої – 37, із хронічними хворобами – 39, з обмеженими можливостями здоров'я – 13, з проблемами у навчанні – 11, з обмеженими фізичними можливостями верхніх кінцівок – 15, нижніх кінцівок – 16, з психічними захворюваннями – 9, з розладами аутичного спектру – 1, слабозорі – 12, сліпі – 2, слабочуючі – 2 [33, 39].

У таких студентів через порушення структурно-функціональних систем організму на фізіологічному та психофізіологічному рівні виникають додаткові проблеми. Серед здобувачів вищої освіти з обмеженими функціональними можливостями треба виділити групи, для яких ці обмеження стають чинником, що перешкоджає ефективному навчанню та оволодінню фаховими знаннями, вміннями та навичками. Це перш за все сенсорні порушення – обмеження зору (слабозорість та сліпота), обмеження слуху (туговухість, глухота), а також дисфункції мовлення,

обмеження опорно-рухової системи (ДЦП, кукса тощо). Наявність вказаних функціональних порушень призводить до обмеження соціальних контактів та викликає труднощі у процесі роботи з інформацією та у процесі засвоєння знань.

В університеті за 20 років функціонування як закладу вищої освіти створено навчально-матеріальну базу, що повністю відповідає соціальним стандартам життєдіяльності працівників та студентів з обмеженими можливостями здоров'я. Усі входи до навчальних корпусів, гуртожитків обладнані сучасними і небезпечними пандусами, поручнями, навчальні корпуси та гуртожитки обладнані сучасними ліфтами і санітарно-гігієнічними приміщеннями: спеціальними туалетними та душовими кімнатами, місцями для харчування. І це при тому, що низка корпусів побудовані понад 100 років назад. Питання безбар'єрного архітектурного середовища для людей з інвалідністю вирішено на всі 100 %.

Серед найбільш поширених обмежень, що стоять на заваді студентам університету з означеними функціональними порушеннями і стоять сьогодні на порядку денному в адміністрації та професорсько-викладацького складу можна виділити такі:

- Під час навчання в університеті, у більшості студентів з інвалідністю бракують чіткої визначеності в життєвих планах та установах, присутні знижена здатність до адаптації та наявність суперечностей між уявленнями про себе, як особистість та життєвою реальністю.
- Останнім академічним роком (під впливом світової пандемії) стали досить відчутними обмеження в соціальних контактах та навіть виникнення окремих випадків соціальної депривації. Звичайно, це значною мірою впливає на психічний стан осіб з інвалідністю та викликає у них відчуття власної неповноцінності та дезадаптованості.
- Навчання в ЗВО потребує не тільки залучення інтелектуальних зусиль, але й роботи з великими обсягами навчальної інформації. Для подібних груп студентів властиве відчуття дефіциту інформації та власної неспроможності орієнтуватися в ситуації.

- Нажаль, зустрічаються випадки, коли студентам з інвалідністю бракує можливостей оволодіння предметно-практичними діями. Люди з даними типами обмежень відчують власну залежність від інших при виконанні простих практичних дій. Внаслідок цього в одних формується невиправдана залежність у допомозі з боку оточуючих людей, в інших потреба у максимальній самостійності та функціональній незалежності.
- Спостерігаються також випадки обмеження особистісної самореалізації та розвитку творчих здібностей. Потреба в самоактуалізації та самореалізації особистості є однією з найбільш актуальних, але у людей з означеними обмеженнями виникають труднощі під час задоволення цих потреб. Саме стимуляція до активного засвоєння навчального матеріалу відкриває значні можливості для реалізації творчого потенціалу особистості та опануванні фаху, який дозволяє знаходити шляхи професійного розвитку та самореалізації особистості [33].

Таким чином, досвід інклюзивності вищої освіти на прикладі Католицького університету в Ружомберку для студентів з обмеженими можливостями життєдіяльності демонструє ефективний шлях абілітації та реабілітації молодих людей з проблемами здоров'я, підтримки їх психічного й фізичного здоров'я. Отримання професійної кваліфікації є важливою передумовою успішної соціалізації осіб з інвалідністю та потужним мотиватором у реалізації їхніх життєвих планів. Сьогодні для студентів з функціональними обмеженнями найбільш значущими є такі проблеми: потреба в організації предметного середовища, відповідно до функціональних можливостей особи; потреба у включенні в суспільні процеси та групові відносини; потреба в комунікації та спілкуванні; потреба у доступності інформації; потреба у творчості та професійній самореалізації. Це і є головним орієнтиром в роботі університету на сучасному етапі розвитку.

Процес запровадження інклюзивної форми навчання для осіб з особливими освітніми потребами в закладах вищої освіти в Україні має позитивні зрушення, особливо за останні 10-15 років. Він базується перш за все на фундаментальних цінностях, що зформувалися у прогресивному світовому освітньому середовищі, а також в українському національному суспільстві. Головними серед них є такі: кожна дитина – особистість; навчатися можуть усі – нездібних дітей немає; кожна дитина має унікальні здібності, особливості та інтереси; заборона на дискримінацію в будь-якій формі; право кожної людини на участь у житті суспільства, у тому числі людей з особливими потребами; терпимість один до одного: готовність жити разом у світі один з одним; прийняття людей з їхніми індивідуальними відмінностями; виховання в дусі толерантності як «гармонія в розмаїтті».

Сьогодні важливим завданням для закладів вищої освіти України залишається створення інклюзивного середовища, в якому всі студенти матимуть рівні можливості брати активну участь в освітньому процесі, одержувати якісну освіту та успішно інтегруватись у суспільство.

Список літератури

1. Бех І. Д. Почуття цінності іншої людини як моральний пріоритет особистості. *Початкова школа*. 2001. № 12. С. 32-35.
2. Виртосу І., Центр інформації про права людини для Кампанії “Дискримінація обмежує. Протидій!” URL: https://zmina.info/articles/diskriminacija_ce_abo_top6_zapitiv_u_google/
3. Гладуш В.А. Збереження здоров'я особистості як науково-педагогічний феномен. *Педагогіка здоров'я як основа розвитку потенціалу особистості: монографія*. Дніпро: Ліра, 2020. 384 с.
4. Гладуш В.А. Ретроспектива підготовки педагогічних кадрів в Україні для формування освітніх послуг в умовах спеціальної освіти. *Тенденції та проблеми управління закладами освіти: виклики XXI століття. Монографія* Київ, 2021. 285 с. С. 242-251.
5. Гладуш В.А. Формування позитивного професійного іміджу корекційного педагога. *Удосконалення підготовки корекційного педагога в умовах університетської освіти: монографія*. Дніпро, 2015. 324 с. С. 302-315.
6. Гладуш В.А. Інклюзивна освіта та здоров'я дітей з психофізичними порушеннями: проблеми сьогодення. *Спеціальна освіта: стан та перспективи» за*

- ред. О.І. Проскурняк, Харків. Харківська гуманітарно-педагогічна академія, 2017 С. 185-189.
7. Гладуш В.А. Тенденції розвитку форм післядипломної педагогічної освіти в Україні. *Вісник післядипломної освіти (Педагогічні науки)*. Київ, 2019. № 9 (38). С. 10-31. URL: <http://umo.edu.ua/pedagoghichni-nauki-vipuski/zbirnik-naukovikh-pracj-visnik-pisljadiplomnoji-osviti-serija-pedagoghichni-nauki-vipusk-938-2019>
8. Гринців М. Упровадження інклюзивних цінностей в освітнє середовище закладу вищої освіти. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Психологія»*, 45, 63–75. doi: 10.24919/2312-8437.45.196300
9. Декларація принципів толерантності ЮНЕСКО; Декларація, Міжнародний документ від 16.11.1995 URL: zakon2.rada.gov.ua
10. Дефектологічний словник: навчальний посібник. За редакцією В.І. Бондаря, В.М. Синьова. Київ : «МП Леся», 2011. 528 с.
11. Закон України «Про освіту». 2017. URL: <https://base.kristti.com.ua/?p=5895>
12. Закон України «Про вищу освіту». 2014. URL: https://vk24.ua/regulations_and_jurisprudence/zakoni/zakon-ukraini-pro-visu-osvitu-vid-1-lipna-2014-roku-no-1556-vii
13. Инклюзивное образование в вузах Европы: прогресс и проблемы. URL: <http://libinform.ru/read/foreign-experience/Inklyuzivnoe-obrazovanie-v-vuzah-Evropy-progress-i/>
14. Кастельс М. Информационная эпоха. *Экономика, общество, культура*. Москва, 2000. 254 с.
15. Кляйн В., Шилонова В., Гладуш В. Психолого-педагогічний супровід інклюзивного навчання в початкових школах Словаччини – сучасний тренд духовності. *Школа синергії освіти і духовності: нові виклики, тренди і можливості*. Київ, ДЗВО «Університет менеджменту освіти». 2020. С. 156-162.
16. Кляйн В., Шилонова В., Гладуш В.А. Індивідуальний підхід у забезпеченні психолого-педагогічного супроводу інклюзивного навчання в школах Словаччини: досвід, перспективи. Київ: ТОВ «Альфа-ПК», 2020. С. 23-35
17. Кольченко К. О., Нікуліна Г. Ф. Концептуальні підходи до впровадження інклюзивної освіти у вищих навчальних закладах. *Сучасні проблеми навчання, з особливими потребами*. Київ, Університет «Україна», 2013. № 10. С. 12-21. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apnvlop_2013_10_3
18. Курмышева Л.К. Эксклюзия как феномен жизни общества. *Психология, социология и педагогика*. 2015. № 3. URL : <http://psychology.snauka.ru/2015/03/4491>
19. Литвинова О. Н., Стадницька І. Р. Інклюзивне навчання у вищих навчальних закладах І-ІІ рівнів акредитації як шлях до самовдосконалення. *Медсестринство*. 2018. № 4. с. 41-43.
20. Малишевська І.А. Теоретико-методичні основи підготовки фахівців психолого-педагогічного профілю до роботи в умовах інклюзивного освітнього середовища: монографія. Умань, Видавець «Сочінський М.М.», 2018. – 386 с.

21. Мартинчук О.В. Підготовка фахівців зі спеціальної освіти до професійної діяльності в інклюзивному освітньому середовищі: монографія. Київ: Центр учбової літератури, 2018. 430 с.
22. Молчанова А.О. Толерантність як ціннісна основа професійної діяльності педагога: посібник. Київ: Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України, 2013. 188 с.
23. Порядок організації інклюзивного навчання у закладах вищої освіти URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/635-2019-%D0%BF#Text>
24. Руководящие принципы политики в области инклюзивного образования. ЮНЕСКО. Париж, 2009. 37с.
25. Освіта осіб з інвалідністю в Україні: Тематична національна доповідь. – Чернівці: Букрек, 2010. – 436 с.
26. Організаційно-методичні засади діяльності інклюзивно-ресурсних центрів: навчально-методичний посібник за заг. ред. М.А. Порошенко. Київ, 2018. 252 с.
27. Пилипчук Р. В. Дискримінація. *Енциклопедія сучасної України : у 30 т. / ред. кол. І. М. Дзюба [та ін.] ; НАН України, НТШ*. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2001-2020. .
28. Продіус О. І. Особливості моделей інклюзивної освіти в країнах Європи відповідно до вимог сучасного суспільства. *Проблеми системного підходу в економіці*. 2019. Вип. 4(2). С. 86-93 URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/PSPE_print_2019_4%282%29_14
29. Поряжок організації інклюзивного навчання у закладах вищої освіти. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/635-2019-%D0%BF#Text>
30. Чеський Університет Масарика: Як зробити навчання доступним для всіх URL: <https://osvitoria.media/ru/experience/cheskyj-universytet-imeni-masaryka-yak-zrobyty-navchannya-dostupnym-dlya-vsih-2/>
31. Шевчук Г.Й. Інклюзивна освіта у вищій школі: виклики та перспективи. *Академічні студії. Серія «Педагогіка»*, Вип. 3, ч. 2, 2021. С. 151-157 URL: <http://academstudies.volyn.ua/index.php/pedagogy/article/view/107>
32. Шилонова В., Долинська Е., Гладуш В., Махиня Т., Бенч О., Дудек М. Застосування цифрових технологій у дистанційному педагогічному оцінюванні здобувачів вищої освіти. *Information Technologies and Learning Tools Vol 82 No 2 (2021)* p. 243-265 DOI: <https://doi.org/10.33407/itlt.v82i2>
33. Шилонова В., Кляйн В., Гладуш В. Інклюзивність вищої освіти Словаччини. *Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки)*. Вип. 17. 2021. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006». С. 48-60. URL: <https://aqce.com.ua/vipusk-n17-2021/shilonova-v-kljajn-v-gladush-v-inkluzivnist-vicshoi-osviti-slovachchini.html>
34. Щербяк Ю.А. Інклюзивна освіта в загальноосвітньому навчальному закладі: теоретико-методологічні аспекти URL: <http://www.pulib.sk/web/kniznica/elpub/dokument/Bernatova10/subor/Scerbiak.pdf>
35. Dohovor o právach osôb so zdravotným postihnutím URL: <https://www.employment.gov.sk/sk/ministerstvo/poradne-organy/ludske-prava->

[narodnostne-mensiny-rodovu-rovnost-sr/vybor-osoby-so-zdravotnym-postihnutim/dokumenty-udalosti.html](#)

36. Európsky dohovor o ľudských právach. URL: <https://edoc.coe.int/en/european-convention-on-human-rights/5613-eurpsky-dohovor-o-udskch-prvach-.html>

37. Európska stratégia pre oblasť zdravotného postihnutia 2010 – 2020: obnovený záväzok vybudovať Európu bez bariér URL: <https://www.who.int/teams/noncommunicable-diseases/sensory-functions-disability-and-rehabilitation/world-report-on-disability>

38. Klein V., Silonova V., Hladush V. Problems of inclusive education in the Slovak republic. *Управління навчально-виховним процесом Нової української школи в контексті реформи впровадження інклюзивної освіти в Україні*. Полтава, Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка. 2020. 192 с.

39. Klein V., Silonova V., Hladush V. Actual problems of inclusion, integration of social and health disadvantaged pupils in the Slovak Republic. *Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки)*. Вип. 13. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2019. с. 48-60.

40. Ústava Slovenskej republiky URL: <https://www.zakonypreludi.sk/zz/1992-460>

41. Národný program rozvoja životných podmienok osôb so zdravotným postihnutím na roky 2014-2020 URL: <https://rokovania.gov.sk/>

42. Jarosz M., (2008) Obszary wykluczania w Polsce, [w:] Wykluczeni. 2008, Warszawa. S. 111.